

AZ ÖREG COMENIUS NÉHÁNY MAGYAR HÍVE

— Magyar diákok Amszterdamban —

Adattárunkban, ha akartuk volna, se kerülhettük volna ki a nagy pedagógus alakját, hiszen az ő hatása igazán sokféleképpen jelen van a sorozatunk tárgyául választott XVII. századi magyar szellemi mozgalmakban. Gyűjteményünk első két kötete azonban nem tartalmaz Comeniusra, hatására vonatkozó külön írást, ezért indokoltnak látszik itt visszautalni azokra a szétszórt adalékokra, amelyek ebből a szempontból valamelyes figyelmet érdemelnek.

*A cseh testvérek szellemi vezéréről lévén szó, elsősorban az exulánsok sorsa itt az érdekes. Hazánkban menekült huszita papok, magyarországi inkolákban tanult külföldi ifjak (I. 539—543) sorában bizonyosan Comenius néhány harcostársára vagy tanítványára is ráta-
lált a cikkek szerzője; identifikálásukat azonban már nem tartotta feladatának. A megfelelő cseh forrásokkal és szakirodalommal való összevetés tehát ebben az esetben — éppúgy, mint I. Rákóczi Ferenc Duconius nevű preceptora (II. 554—557), vagy Apáczai fehérvári tanártársa: Crispinus János (II. 531—53) és mások esetében — a cseh-magyar kapcsolatok feldolgozóira vár. Comenius honfitársairól azonban végül is elég ritkán van szó Herepei János cikkeinek első két kötetében (még akkor is, ha ide számítjuk az alvinci „újkeresztyén” kézművesekről s prédikátoraiokról, „doktoraiokról” készült írást: I. 341—353).*

Sokkal többet tudhatunk meg a cseh tudós magyarföldi recepciójának legfontosabb „intézményes eszközeiről”: a pataki, de főleg a váradai, gyulafehérvári, kolozsvári, nagybányai és más iskolákról, könyvtárakról, nyomdákról s az ott működött kortársakról, a Comenius eszméinek, gyakorlati módszereinek s végül 1650-re neki magának is „szállást csináló” értelmiségiekről, művelt patrónusokról: a magyar puritánusok első nemzedékéről vagy akár református ortodoxiánk néhány korszerűbben gondolkodó színvonalas képviselőjéről. Hiszen ott találjuk közöttük Comenius írásainak legkorábbi magyar editorait és tolmácsait: Erdő-Bényei Deák Jánost (I. 453—456), Bihari Ferencet (II. 538—539), Csaholczi Jánost (II. 333—338), Enyedi Sámuel (II. 94—104), Szenczi Kertész Ábrahámot (II. 159—177); Veresegyházi Szentyel Jánost, aki 1643-ban próbált közreműködni az első meghívás érdekében (II. 316—317); majd a pataki tanártársak közül többen, így Szi-

lági Benjámín István, Tofaeus Mihály teszik teljesebbé a névsort, amelyből nem hiányoznak a legismertebbek: Medgyesi Pál, Tolnai Dali János és Comenius panszofikus törekvéseinek egyik legodaadóbb híve — de késői „rajongó-váradalmas” politikai terveinek legmakacsabb ellenfele — Bisterfeld sem. (A nevek felsorolásával egyúttal mulasztást is pótol a szerkesztő: néhány esetben nem tüntettük föl a Comenius-szal való szellemi vagy személyes találkozást.)

A harmadik kötetben kísérletet tettünk a Comenius-vonatkozások egy cikksorozatba foglalására. A kötet korhatárainak megfelelően az amszterdami (utolsó) másfél évtizedre esett a választásunk. Így kerülhetett az alábbi összeállítás kötetünknek a peregrinációval foglalkozó részébe, hiszen az idős Comenius magyar hívei után nyomozva szinte automatikusan „összeállt” az aranykori Hollandia gazdag kikötővárosában járt peregrinus diákjaink — persze távolról sem teljes — névsora.

Az itt következő életrajzi cikkek közül az első olyan peregrinusokról szól, akiknek a későbbi tevékenysége sem jelentéktelen, a magyar Comenius-irodalomban azonban eddig egyáltalán nem tartották őket számon. Azután azok következnek, akiknek a neve az 1667-ben kelt Memoriale lapjairól néhány év óta már ismeretes, de életükről, tevékenységükről érdemesnek látszott vázlatos képet adni.

Nadányi János és Enyedi R. Gáspár

Géresi Kálmán közli, hogy Nadányi Jánost apja (Bihar megyei vagyonos főember) „nevelőjének Enyedi Gáspárnak társaságában már 14 éves korában kiküldte Hollandiába, úgy látszik, egyelőre nem egyetemre, hanem Amsterdamba, Amos Comenius kezei alá. Legalább a Nadányi János albumába már 1657. máj. 27-én be van írva Amos Comenius neve; míg a többi beírások csak 1659-ben kezdődnek. Valószínűleg ekkor lépett az egyetemre.” Ugyancsak ő közli azt az utasítást is, amelyet a külsőországokba induló ifjú gondos apja fiának lelkére kötött. Ennek pontjai között a többek között azt olvashatjuk, hogy egy-egy városba megérkezvén, „meny végére: ... az tudományokban vadnak-e Celebris tudos emberek, kiczodak és mennyin lehessenek azok. Nemelyeket közzülök meg is latogassatok, mert az olyan nevezetes emberek nagy becsülettel szokták venni az Peregrinusoknak latogatásokat. Ez végre nem artana, ha megh Beczben szereznétek albumot, hogy amit amot írának bele az tudos emberek ... [Enyedi] Gasi egy könyvet tarczon, melyben Becztől fogvan mind Ultrajectomig az utytyat leirja, miczoda falukon és városokon mentenek keresztül ...”¹

Nadányi Jánosnak külsőországokba történt indulásával kapcsolatosan életkorát Géresi 14 évesnek mondja, vagyis 1643. július 18-án született volna Nagyváradon,² ami csaknem elképzelhetetlen, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy Száki Ferenc állítólag 1656. október 2-án tartott egyik vitatkozását a többek között neki, mint utrecht-i tanuló társának is ajánlotta.³

¹ Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. 1878. 484—491.

² I. h. 490.

³ RMK III, 1971. [Bár főurak és tehetősebb polgárok gyermekeivel előfordult, hogy ilyen fiatal korban kezdték meg a külföldi főiskolák látogatását. — Szerk.]

De még az is kétséges, hogy Enyedi Gáspár nem is egészen 14 esztendő gyermekek a nagy tekintélyű tudós Comeniushoz bemutatásra átvitte volna Amsterdamba. Zoványi Jenő állítása azután, hogy Nadányi 1641-ben született Kőrösnadányban,⁴ már azért volna valószínűbb, mert az 1659. augusztus 29-én Leydában beiratkozott ifjú ekkor 22 esztendősnak vallotta be életkorát, de ugyanennyi idősnak mondotta magát 1663. május 4-i újlágos beiratkozása alkalmával is,⁵ tehát hihető, hogy másodszori jelentkezése alkalmával egészítették ki az első ízben hiányosan beírt adatokat. Az pedig semmiféle adattal alá nem támasztott állítás, hogy az 1657–58. éveket Comenius „keze alatt”, vagyis mint tanítványa töltötte. E feltételezést különben már csak az is megcáfolja, hogy utrechti egyetemi tanulótársaiként Száki Ferenc — mint az előbb említém — 1656. október 2-án, Debreczeni P. János 1658. február 20-án, Szilágy-Kereszturi Bálint 1658. július 7-én, Gunesch János 1658. december 18-án neki ajánlották disputációjukat.⁶

Neve bárha az utrechti egyetem anyakönyvében nincs bejegyezve, hosszú ideig tartott külső országokbeli tanulásának nagyobb részét mégis itt töltötte el. Tétsi I. Miklós peregrináló diák 1658. március 27-én Utrechtben tartott vitatkozását Martonfalvi György, továbbá Nadányi János és Enyedi R. Gáspár itteni joghallgatók verssel üdvözölték.⁷ Bárha eleddig minden adatban Nadányi neve együtt jelentkezik házi oktatója: Enyedi R. Gáspáréval, Franekerában azonban 1658. április 8-án egyedül csak az utóbbi neve van bejegyezve az egyetemi hallgatók anyakönyvében.⁸ E nem nagy jelentőségűnek látszó körülményre szükséges külön is felfigyelnünk; tudunkkal ugyanis csak az utrechti egyetem volt az a tanintézet, ahol „a magyarok tandíj befizetése nélkül nyerik ... a szabadságot, hogy választott professzor alatt, tehát a beiratkozás kötelezettsége nélkül ... az előadásokat hallgathatják.”⁹ De biztos adatunk van arról, hogy Nadányi is átjött Franekerába, ugyanis Martonfalvi T. Györgynek 1658-ban Utrechtben kiadott „Petri Rami Dialecticae Libri Dvo” című nagy munkáját 1658. augusztus 9-én verssel három peregrinus barátja üdvözölte, úgymint Nadányi János és Enyedi R. Gáspár Franekerából, valamint Tétsi I. Miklós Groningából.¹⁰

Mintegy négy hónapig tartott franekerai tanulásuk után ismét csak Utrechtben találjuk őket. Hasonlóképpen Martonfalvinak 1658. május 8-án tartott disputációját Nadányi görög, Enyedi latin verssel köszöntötte. Legközelebb, vagyis 1658. június 30-án Voet Pál professzor elnöklése alatt már maga Nadányi tartott „De Jure Belli”, majd december 8-án „De Justitia et Jure Nona” jogi tárgykörű vitatkozást. Utrechti tartózkodásának utolsó emléke az a vers, amellyel Szendrei Ferenc teológiai tárgykörű disputációját köszöntötte.¹¹

Ezek után ismét visszatértek Franekerába. Itt 1659-ben, de pontosabb időmegjelölés nélkül Nadányi verssel üdvözölte Enyedi Gáspár és Tolnai

⁴ Zoványi Jenő lexikoni cikkei. Bp. 1940.

⁵ Archiv N. F. XVI. 213, 214.

⁶ RMK III, 1971, 2017, 2019, 2020.

⁷ I. m. III. 2027.

⁸ TT 1886: 793.

⁹ Segesváry Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 10.

¹⁰ RMK III, 2021.

¹¹ RMK III, 2022, 2023, 2024, 2027.

T. István egy-egy vitatkozását.¹² Majd 1659. augusztus 29-én mind Nadányi, mind Enyedi a leydai akadémiára iratkozott be.¹³ Úgy látszik, hogy Nadányi itt se töltötte az időt henyélessel, ezt bizonyítja, hogy 1660. január 17-én mint auctor & respondens Rusius Albert jogi professzor elnöklése alatt „De Jure Pacis” tárgykörből vitatkozást tartott.¹⁴ Majd ugyanitt szereshette „Florus Hungaricus Sive Rerum Hungaricarum Ab ipso exordio... deductarum Compendium” c. történelmi tárgyú nagyobbacska szabású munkáját, amelyet 1663-ban Amsterdamban adott ki.¹⁵ Mind Utrecht, mind Leyda körülbelül egyenlő távolságra vannak Amsterdamtól s ha már az Utrechtben történt megállapodásuk után kötelességüknek tartották Comeniusnál rövidesen tiszteletüket tenni, nagyon valószínű, hogy most hat év után, amikor Nadányi éppen Amsterdamban adta ki munkáját, az ifjú — nevelőjével együtt — aligha mulasztotta el, hogy a nagy tudóst ismét felkeresse s a Magyarország múltjával valamennyire már ismerős Comenius munkájával megtisztelje. Nadányi könyvének megjelenése után rövidesen Angliába keltek át, ahol a Londonban állandóan megtelepedett Jászberényi P. Pálnak 1663. november 4-e táján kiadott angol—latin nyelvkönyvét a már jogtudorságot szerzett Enyedi R. Gáspár, valamint Nadányi János, Köpeczi Bálint és Csernátoni Pál verssel üdvözölte.¹⁶

Az emlékkönyvi bejegyzések tanúsága szerint ezután még ellátogattak Franciaországba meg Svájcba is.¹⁷ Itt azután a bázeli egyetemen az anyakönyvben 1664 decemberében olvassuk „Johannes Nadányi varadinus P. P. N.” nevét bejegyezve.¹⁸ Majd hazafelé tartásban 1665. január 10-én már Bécsben van. Erdélybe érve a sok tudást felszedett ifjút az enyedi kollégiumban az 1666. május 16-án eltemetett Vásárhelyi Péter¹⁹ helyébe marasztották professzornak. Ámde Bethlen Miklós önéletírása szerint: „Nadányi János szegény, professzorságra alkalmatlan és igen zavaros emberrel felette sok baja volt a kollégiumnak és osztán műnekünk is.”²⁰ Tehát semmiképpen sem volt alkalmas az ifjúság vezetésére, s ha apja okos tanácsa és magántanítója feltételezett ösztönzésére fel is kereste Comenius, példaképül azonban mégse választotta. Igaz ugyan, hogy itthon ha mást nem is, legalább szorgalmának bizonyosságát akarván szolgáltatni, Bornemisza Anna fejedelemasszony biztatására hozzáfogott „Kerti dolgoknak le-írása” c. munkájához²¹. 1666. május 5-ére négy hónap alatt Fogarasban be is fejezte. Erről Rapaics azt a felvilágosítást adja, hogy Nadányi Mizault [Mizaldus] Antalnak 1565-ben Párizsban megjelent latin nyelvű könyvét fordította, bárha ő — a saját szavai szerint — a kertészkedéshez nem értett, s éppen ezért is munkája már megjelenésekor is elavult volt.²² Rapaics na-

¹² RMK III, 2055, 2057.

¹³ Archiv N. F. XVI. 213.

¹⁴ RMK III, 2114. — Apáczainak ajánlotta, akinek korai elhunytáról akkor még nem tudhatott.

¹⁵ I. m. III, 2192. — Nadányi e munkája — Zoványi szerint — angolul is megjelent.

¹⁶ I. m. III, 2252.

¹⁷ Figyelmező 1878: 490—491.

¹⁸ SpFüz 1860: 157.

¹⁹ RMK I, 1045.

²⁰ Bethlen Miklós Önéletírása. Bp. 1955. I. 262.

²¹ RMK I, 1087.

²² Rapaics Raymund: A magyarság virágai. Bp. 1932. 293—294.

gyon téved, amikor az idejétmúlt munka lefordításának indokát abban látja, hogy Erdély ragaszkodott a XVI. századi hagyományaihoz. Tudjuk, hogy a fejedelemszöny virágkedvelő lévén, magának és Erdély asszonyainak is könnyen hozzáférhető szakkönyvet akart adni, ezt fordíttatja le, mivel valószínűleg csak ez a mű állott rendelkezésére, vagy pedig Nadányi ezt hozta magával külsőországokbeli bujdosásából. De arra is figyelemmel kell lennünk, hogy a világlátott és sok mindenféle ismerethez hozzáfért, bárha csak a jogtudományokban képzett rokonát addig az ideig valamiféle hasznos feladattal foglalkoztatni akarta, amíg számára megfelelő helyre nem állíthatja be, ezért tűzte ki elébe a fordítás feladatát, fogarasi váruradalmában nyugodt dolgozási lehetőséget nyújtván számára. Ezután talán úgy gondolták, hogy a jog különféle ágaiban képzett ifjú alkalmas lesz az Enyedre telepített kollégium gazdasági, jogi és belső fegyelmi alapjainak megszilárdítására, s netán ezért rendeltetett annak igazgatására. Az igazgatás tanári állással volt összekötve, ő azonban sem előkészültsége, se hajlama révén nem volt a nevelői és oktatói pályára alkalmas. Tudjuk: a diákságnak 1673. évi lázadozása árán is csak nehezen sikerült 1678-ban megszabadulnia tőle.²³

Enyedről a Partiumba, Nagykállóba került, s így a II. Rákóczi György által 1659-ben lefejeztetett Nadányi Mihály ítélőmesternek^{23/a} a török foglalatás miatt végképpen vagyont veszített fia itt lelkipásztorságot vállalt, amely életpályára való lépést különben végrendeletében apja is erősen meghagyta. Majd 1689 táján Vitkán pap (1694-ben az egyházkerület kitette innen, de reverzális-adás után ismét visszavette). Végül Nagybjomban telepedett le s itt is halt meg az 1707. év július 18-án.²⁴

*

Nadányi Jánosnak valószínűleg már a váradi kollégiumban is iskola-társa, külsőországokbeli bujdosásában pedig kísérelője s házi oktatója volt *Enyedi R. Gáspár*, a Sámuel öccse s Nadányi Mihály alumnusa. Ügyszólván mindenütt, ahol védence megfordult, neki is föltétlenül ott kellett lennie, éppen ezért, amikor Nadányi János 1657. május 27-én Amsterdamban Comeniusnál tiszteletét tette, ugyanakkor ő sem maradhatott el mellőle, sőt talán éppen az ő elhatározása következtében keresték is fel a nagy hírű tudóst, akinek egyénisége és szavai reá bizonyosan nagyobb hatással is lehetnek, mint az életben helyét még meg nem talált védencére. Nagy kár azonban, hogy az életre hihetőleg kitűnően felkészült Enyedi hazájában semmi nyomot sem hagyott maga után.

Hollandiába kibújdosva védencével együtt először Utrechtben állapodott meg s itt már 1657. március 20-án Voet Pál jogi professzor elnöksége alatt „De Justitia et Jure Septima” tárgykörből vitatkozást tartott.²⁵ Két

²³ Vö. Dézsi Lajos: Nadányi J. történetíró életéhez. ItK 1900: 66—79.

^{23/a} Szalárdi János Siralmas Magyar Krónikája. Pest, 1858. 438, 464, 465.

²⁴ Figyelmező 1878: 490—491. és Zoványi J. lexikoni cikkei, ahol a fent felsoroltakon kívül Nadányi következő munkáiról van említés: még itthoni nagyváradi tanulása idejéből üdvözlő vers Borsáti Ferenc művecskéjéhez 1656-ban (vö. Adattár II. 26.), majd ugyancsak vers Szilágy-Kereszturi Bálint utrechti vitatkozásához 1658-ban, továbbá Komáromi Csipkés Györgyhöz, egykori utrechti peregrinus társához 1678-ban és végül Szilágyi Tönkö Márton püspök temetésére írott gyászvers 1700-ban.

²⁵ RMK III, 1994.

hónappal ezután kereshették fel Comeniust, legalábbis erre vall a Nadányi emlékkönyvecskéje, bárha nem tudjuk, hogy megelőzőleg, valamint utólag is nem kopogtattak-e be már hozzá!

A következő év [1658.] április 8-án Enyedi Franekerában az egyetem teológiai karára iratkozott be,²⁶ azonban itt is csak jogi disputációra állott ki Wissenbach János Jakab professzor elnöklete alatt az 1659. évben, „De hereditate vel actione vendita”. E vitatkozását testvérbátyjának: Enyedi Sámuel orvosdoktornak, a váradi iskola bölcsészettanárának ajánlotta.²⁷ A harmadik egyetemnek, amelyet Hollandiában látogatott, a leydainak, jogi karára mint 24 éves ifjú 1659. augusztus 29-én iratkozott be.²⁸ Legközelebbi vitatkozását azonban már megint Utrechtben tartotta, mégpedig 1660. március 30-án. Annak ellenére, hogy az elnök Voetius Ghisbertus teológiai professzor volt, tárgya mégis „De Lege Falcida” jogi tartalmú. Ez ugyanis „Disputatio Juridica Inauguralis . . . Pro gradu Doctoratus & privilegiis” volt (amelynek nemcsak respondense, hanem auctora is önmaga).²⁹

E disputációkon kívül Enyedinek hét versét is ismerjük, amellyel az 1658—1664. években Debreceni Gele János, Técsi I. Miklós, Martonfalvi T. György, Tolnai F. István, Jászberényi P. Pál barátai vitatkozását, illetőleg önálló munkáját Utrechtben, Franekerában és Londonban köszöntötte.²⁰ A két utóbbit intézte a Londonban véglegesen megtelepedett Jászberényi egy-egy nagyobb munkájához, mégpedig az 1662 tavaszán kiadott „Examen Doctrinae Ariano-Socinianae” üdvözlő versét „Scribebat Clappenii juxta Londinum Caspar Enyedi, Juris utriusque Doctor”³¹; „A New Torch to the Latine Tongue”-hoz írt verset pedig a mű előszavának keltezése idején, vagyis 1663. november 4-e táján szerezhette.³²

Időrendben utolsó reá vonatkozó emlékünkből Bethlen Miklós önéletírása. Ebben 1664. január—márciusi londoni tartózkodási idejéből említi az ott felkeresett Jászberényit és Enyedi Gáspárt, az utóbbiról azt állítván, hogy „medicus is vala”.³³ A késő öreg korában író Bethlen itt esetleg fölcserélhette a jogi doktorságot az orvosival. (Ennek alapján sorozhatta be Magyary-Kossa Gyula is nagy munkájának tárgy- és névmutatójában Enyedit „londoni medicus 1669”[!] -nak.³⁴) De az is lehet, hogy az önéletíró

²⁶ TT 1886: 193.

²⁷ RMK III, 2055. és Adattár II. 94—104.

²⁸ Archiv N. F. XVI. 213.

²⁹ RMK III, 2119.

³⁰ RMK III, 2013, 2021, 2022, 2027, 2057, 2164, 2252.

³¹ A debreceni ref. nagykönyvtárban levő példány RMK 338. helyi jelzéssel.

³² RMK III, 2252.

³³ Bethlen Miklós önéletírása. Bp. 1955. I. 241.

³⁴ Magyar orvosi emlékek. Ep. 1931. III. köt. 470, 496. — Mindebben az a lényeges, hogy ne tévesszük össze a két Enyedi Gáspárt, akik más-más családhoz s generációhoz tartoztak, és akik közül az első a jogot, a második a medicinát választotta tanulmányainak fő tárgyául. Egyébként azonban aligha kell föltételeznünk, hogy Bethlen Miklós okvetlenül tévedett, mikor azt írta: Enyedi R. Gáspár „medicus is vala”. Bátyjáról, Sámuelről tudjuk, hogy kitűnő orvos volt — bár elsősorban mint prédikátor, levéltáros és a váradi iskola rektora, majd enyedi filozófiaprofesszor ismeretes. (Adattár II. 97—100.) Nadányi Mihály sem akart orvost nevelni fiából — mégis arra inti: „Az Anatomica Professziokra . . . diligenter rea jarj . . .” (Géresi K. id. Közl. MPEIF 1878.) — Ilyen légkörben miért ne volna elképzelhető, hogy Enyedi Gáspár a jogi doktrátus megszerzése mellett medicinával is foglalkozott? — Szerk.

Enyedinket egy fiatalabb, s valóban orvostudománnyal foglalkozó névrokonával tévesztette össze.

Két és fél évtized múltával ugyanis Bethlen Mihály, a Miklós fia, külsőországokbeli útinaplójában még egy Enyedi Gáspár nevet említ, vagyis 1692. február 5-én „Az Enyedi Kaspar 95 tallérát vettem. Ő nekem írt Marburgumból és kért 12 aranyat, melyet el is küldöttem neki.”³⁵ Ez azonban egészen más személy, miként a leydai egyetem anyakönyvének bejegyzése: 1690. június 20-án „Caspar Henricus Engedi (!) Hung(arus Annorum) 25, M(edicinae studiosus)³⁶ bizonyítja. Tehát ezzel a diákkal valószínűleg azonos az az „Enyedi Gáspár uram” is, akit Tótfalusi Kis Miklós „Mentségé”-ben megemlít, írván, hogy ő „meg tudná mondani, ... mit csináltam Belgiumban és micsoda intencióval voltam ezaránt, aki ott engem hívott patronusának”, vagyis Bán Imre nagyon helyes jegyzetelése értelmében: anyagilag támogathatta.³⁷

Bárha nincsen határozott adatunk arra vonatkozólag, hogy Enyedi R. Gáspár maga is felkereste volna Comeniust, ámde egészen lehetetlen, hogy tanítványa látogatását bizonyosan maga tervezvén és készítvén elő, mégis éppen ő tartotta volna magát távol ettől az úttól!

Csernátoni Pál és a Bethlen fivérek

A sárospataki református nagykönyvtár őrzi Kócsi Csergő Istvánnak (Bálint gályarab fiának) egy kéziratos kötetét, amelybe a többek között a következő című emlékkönyv tartalmát is bemásolta: „Excerpta ex Albo Cl. Pauli Csernatoni Claudiopolitani Peregrinantis A. 1661. Ephor. Il. Baron. Bethlen & Phil. Doct.” E könyvecske egyik emléksora: „Senilis manus fatigati malis (tota[m] aetatem) — I. A. Comenii Moravi — Amsterdami”.¹ Comenius sorait megelőzőleg „Samuel Maresius S. S. Th. Doct. et Past. Eccl. Gall.”, valamint „Alexander Morus Eccl. apud Parisios” sorait találjuk. Időpont nincsen megjelölve, de a „senilis manus” körülírás alapján bizonyos, hogy Csernátoniék a nagy tudósnál késő öreg korában tették tiszteletüket.

*

Csernátoni életének rajzával eleddig behatóbban senki sem foglalkozott, pedig már az is bizonyítja jeles képességeit, hogy Apáczai méltónak találta, hogy már peregrinációja előtt maga mellé lektornak rendeltesse.

A leydai anyakönyv adatai szerint 1663. március 24-én történt beiratkozásakor 30 esztendő volt,² eszerint tehát 1633-ban született, mégpedig Háromszék Alsó- vagy Felsőcsernáton nevű falujában. Tanulását Gyulafehérváron folytatta, s Apáczai Kolozsvárra történt rendelésekor Cserná-

³⁵ A szegedi egyetemen Jankovics József által kiadásra készített kéziratos napló.

³⁶ Archiv N. F. XVI. 218.

³⁷ Misztótfalusi Kis Miklós Maga Mentsége. Bp. 1952. 102, 108, 166.

¹ A sárospataki ref. nagykönyvtárban 403. sz. kéziratos könyv 670/B. lapján.

² Archiv N. F. XVI. 214.

toni is vele jött, miként nem egy más öreg diák is. Az új professzor itt mindjárt Porcsalmi utáni ranggal a tanári testületbe osztotta be, mint „Eloquentiae in dicto Collegio Lector et Pedagogiarcha Scholasticiq. Senatus scriba”.³

Úgy látszik, hogy Apáczainak kedvelt tanítványa és tanártársa volt, minthogy egész életében nem bocsátotta el maga mellől (mint az egyes osztályok praeceptoraival tette). Csernátoni mestere halála után is a kollégiumnál maradt, mígnem Bethlen János kancellár Miklós nevű nagyobbik fiát külsőországokba világot látni és akadémiákon továbbtanulni nem küldötte, eforusként Csernátonit rendelvén melléje. Útba indulásuk 1661 májusában történt.⁴ Útirányuk Bécsen keresztül Heidelbergába tartott, hová júliusban érkeztek meg, ahol az egyetem anyakönyvében az ifjú főúr neve és rangja, meg a Bethlen-címer után folytatólag következnek: „Paulus Csernatonni Transylvanus Spect. ac Gen. D. Nic. Bethlen Ephorus.”⁵ Itt 1662 májusáig tartózkodtak, amialatt Csernátoni Ramus retorikáját és logikáját ismételtette át tanítványával. Ezenkívül Bethlen itteni professzoroktól arithmetikát, jogot, teológiát, német nyelvet tanult, bizonyosan Csernátonival együtt.⁶

Innen majd egy esztendei tanulás után 1662 májusában hajón indulván el, a Neckaron és Rajnán lefelé Utrechtbe utaztak, ahol már cartesianus szellemű professzoroktól, mint Regius Henriktől, Burmann Ferenctől is tanultak.⁷

Az erdélyi zavaros és veszélyes viszonyok miatt Bethlen János több mint két esztendeig pénzt nem küldhetvén, azért fia és tanítója sokat éhezett, fázott s ismeretszerzési, utazgatási lehetőségük is sok akadályba ütközött. Végre is — Bethlen szerint — 1663 júliusában átvándoroltak Leydába. Bethlen azonban itt rosszul emlékezett, mert bár Utrechtben nem voltak beiratkozva az egyetemre, Leydában azonban Csernátoni neve már 1663. március 24-én be van vezetve az egyetem anyakönyvébe (Bethlen Miklósról itt sem őriznek bejegyzést a hivatalos könyvek).

Leydában Hejdanus Ábrahám, Coccejus János, Raey János, Hornius György, Heerebord Adorján professzorok előadásait hallgatta Bethlen,⁸ s valószínű, hogy erre éppen Csernátoni irányította, aki feltételezhetőleg hasonlóképpen tanítványuk lehetett. Ilyen szorgalmas tanulás ellenére, maga Bethlen Miklós azt vallja, hogy ő még egy vitatkozást sem tartott. Ennek oka ifjú kora, pénztelensége, s legfőképpen, mivel azt látta, hogy a más nemzetbeli főrendű ifjak sem állottak ki disputára; ámde Csernátonitól is miért ismerünk csak egyetlen üdvözlő verset, amellyel Jászberényi P. Pálnak Londonban kiadott angol—latin tankönyvét az 1663. év vége táján üdvözölte?⁹ Úgy kell lenni, hogy ő tartott vitatkozást, sőt azt bizonyosan ki is nyomatta, mert hiszen emlékkönyvének címiratában benne van az egyetemi képesítését megjelölő „Phil. Doct.”!

Bethlen szerint: „excurrálánk egyszer Csernátonival Franekerába an-

³ Apáczai-album. (A kolozsvári ref. egyház levéltárában.)

⁴ Bethlen Miklós önéletírása. Bp. 1955. I. 176.

⁵ SpFüz 1862: 564.

⁶ Bethlen M. önéletírása. I. 181—182.

⁷ I. h. 182—183.

⁸ I. h. 187.

⁹ RMK III, 2252.

nak a csekély kis városban lévő hires akadémiának látására, de talán csak öt vagy hat napot voltunk ott, fordulánk Zwolle, Kampen, Daventria, Neomagum, Rotterdam, Dordracum és vissza Lejdába.”¹⁰ Szinte lehetetlen, hogy ekkor az egész Németalföldet átszelő útvonalban Amsterdamot elkerülték volna, vagy pedig egy másik útjuk alkalmával, amelyről így emlékezik meg: „Lejdából menék Hágába, noha voltam itt azelőtt is, de keveset, és most is csak kevés mulatásom után Rotterdam, Dordracum, Middelburg” után a calais-i csatornán át Angliába hajóztak. Minthogy ezt megelőzőleg megérkezett Erdélyből Bethlen Miklós Pál nevű öccse, őt 1663 decemberében kíséretével együtt Leydában hagyták, s csak ketten mentek át Londonba, ahol Bethlen Miklósnak Kereszturi idejebeli praeceptorá: Jászberényi Pál fogadta őket, nagy szívességgel. Itt találkoztak még Enyedi Gáspárral s valószínűleg Nadányi Jánossal meg Köpeczi Bálinttal is.¹¹

Angliából visszatérve Miklós maga — Csernátoni nélkül — ment Franciaországba, ahonnan azután megtérve, apja rendelete szerint eforusát öcsésével hagyta, maga pedig „Lejdából Amsterdam, Franekera, Levardia, Groninga”-n át véve útját, sietve indult hazafelé.

Külsőországokban ezután már csak kevés nyom mutatja Csernátoni jelenlétét. Így a svájci Bazel egyetemének anyakönyvében van bevezetve: 1665. augusztus 10-én a kétszeres beiratási díjat fizetett „Paulus Bethlen transylvanus, Paulus Tsernatonius transylvanus”.¹² Azután meg emlékkönyvének következő bejegyzését idézem: „Nob. ac Cl. Dno Paulo Csernatonius in Hungariam redituro lubens meritoq. Conterraneo Conterraneus grat. lubensq. appositus Jacobus Nagy de Harsany C. Elect. S. Pr. 1667. Berolini.”¹³

Úgy látszik: tanítványával együtt, 1667-ben volt hazafelé indulandó, s minthogy Bethlen Miklós szerint: „Bethlen Pál öcsém is in anno 1667. mátkásodott vala és jegyzette vala el Bucsesti Sárát”¹⁴ — bizonyos tehát ekkori hazatértük. Csernátoni sok tudománnyal és cartesianus szabadabb szellemmel eltelve, nagyon valószínűleg itthon elindító mestere, Apáczai hűséges tanítványaként, valamint az Amsterdamban meglátogatott nagy pedagógus méltó híveként foglalta el a Bethlen János és Miklós fia által kieszközölhetett enyedi kollégiumi tanári állást.

Meggyőződésében rendíthetetlen és cselekedeteiben erős kezű volt. Jellemző vonásaként említhetjük meg, hogy az újításokat kigyomlálandó Pósházi János gyulafehérvár-sárospataki kollégiumi tanár és Tofaeus Mihály fejedelmi udvari pap Pataki István kolozsvári, Csernátoni Pál és Dézsi Márton enyedi tanárt, valamint Hunyadi Pál enyedi prédikátort coccejánus, illetőleg cartesianus nézetei miatt elhallgattatni akarván az 1673. június 16-án Radnóton összeült generalis synodus elé idéztette; „a vita kezdetén a megrémült Dézsi akadozva védekezett ... Csernátoni e miatt botjával megfenyegette” aminek következtében Dézsi „magához tért s azután élénken, tűzzel fejtegette véleményét”.¹⁵

P. Szathmáry Károly szerint: Csernátoni „tevékeny, de egyszersmind

¹⁰ Bethlen i. m. I. 188.

¹¹ RMK III, 2252.

¹² Zsindely István: A bázeli egyetem anyakönyvéből. (SpFüz 1860: 157.)

¹³ Adattár II. 63.

¹⁴ Bethlen M. i. m. I. 231.

¹⁵ Zoványi Jenő: A coccejánus története. Bp. 1890. 132.

ellentmondást nem tűrő reformator, előbb Enyedi Sámuel, majd Nadányit is kiszorítá” tanári állásából; „Dézsiben végre méltó társra akadt s együtt küzdöttek a teológia és bölcsészet újabb elveiért.”¹⁶

Csernátoni mindössze nyolcesztendei tanárkodása után 1676-ban szélütés következtében hunyt el. Nem volt házasember s így örökösül a kollegiumot tette meg.¹⁷ Utána eléggé gazdag könyvtár maradhatott. Ennek egyes darabjai után nyomozva, így találtam a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában Althusius János emdeni városi ügyésznek, a népesség elve szöszlőjének 1625-ban Herbornban megjelent „Politica” című könyvét, amelyet ifj. Geleji Katona István könyvei közül Váradi Mátyás diák vásárolt meg, tőle Apáczai cserélte el három más könyvért, majd az ő halála után Csernátoni Pál tulajdonába jutott. Apáczainak 1658. december 27-én Gelejihez intézett leveléből tudjuk meg, hogy „a Socratest Tsernátoni uram vette meg, itélem egy forinton”.¹⁸ (Még egy cím szerint fel nem jegyzett könyvét a kolozsvári református nagykönyvtárban, a beléje jegyzett tulajdonosnevek szerint 1650-ben K. Vásárhelyi Péter szerezte meg Utrechtben; azután „Post ejus obitum P. Tsernátoni 1668 Enyedii Transylv.”, végül pedig „Ex libris Melchioris Benedek”).

A bizonyosan jelentékeny könyvtárnak ez a kis töredéke is jelzi a tulajdonos rendkívül sokoldalú érdeklődését. Nagy kár, hogy nem maradtak az utókorra filozófiai és egyéb tudományos munkásságának — alighanem nyomtatásban is megjelent — emlékei. A pedagógus Csernátoni méltó volt mestereihez: Apáczaihoz és Comeniushoz. Erre bizonyítékképpen idézem a következő nemzedék egyik legjelentékenyebb alakjának, Pápai Páriz Ferencnek, Csernátoni kétszeres tanítványának naplóját, ahol már 1658-ban megemlékezik a kiváló „paedagogiarcha”-ról, majd egy évtized múltán így ír: „Annus 1668. 4. januar. Clar. d. supra jam laudatus Paulus Csernatoni ex peregrinatione germanica, hollandica, gallica, anglica, helvetica etc. re-dux matheseos et historiarum in illustr. Collegio Nagy-Enyediensi professor inauguratur, cui totum id, quod in geograph. historicis et philosophia vera possum, debeo primario.”¹⁹

Ami a Bethlen-fivéreket illeti: láttuk, hogy Miklós több alkalommal is járhatott Amsterdamban, s aligha kerülte el Comenius házát, bár Ön-életírásában nem szól ilyen találkozásról; Csernátoni albumának fent idézett bejegyzése azonban („senilis manus”) valószínűleg egy későbbi, tehát Bethlen Pál társaságában tett látogatás emlékét őrzi.

„Tophaeus, Tsegledi, Körmendi et Eszeki etc.”

Ezt a négy nevet az 1667 szeptemberében Amszterdamban kelt „Memoriale” 6-ik pontja tartalmazza. Megjelölve találjuk itt az erdélyi és kelet-magyarországi férfiakat, akikre Comenius elsősorban gondolt, amikor két késői munkájának köteteit — hazatérő magyar diákok útján — el-

¹⁶ P. Szathmáry Károly: A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története. Nagy-Enyed, 1868. 149.

¹⁷ I. m. 97.

¹⁸ Adattár II. 498—499.

¹⁹ ItK 1892: 392.

küldhette.¹ (Az „etc.” bizonyosan azt jelenti, hogy másokról is volt szó, akiknek kiválasztása azonban netán a diákokra vagy még inkább éppen a névszerint felsorolt címzettekre bízott.)

A neveket Vizkelety András helyesen oldja fel, ezzel azonban nem teszi fölőlegessé a kijelölt személyek életének és munkásságának alaposabb megismertetését. Ha az alábbiakban ilyesmire mégis csak nagyon hézagosan kerül sor, annak oka az, hogy Tophaeusról az Adattár II. kötetében, Eszékiről pedig a jelen kötetben már szólottam; azután meg tudomásomra jutott, hogy Körmendi életrsorsával újabban Beliczay Angéla foglalkozik; végül Czeglédi Istvánról, a termékeny polemikus íróról olyan nagy szakirodalommal rendelkezünk, hogy az ott található adatokat nincs miért megismételniük.

Részletes életrajzok helyett tehát inkább arra a kérdésre próbáljunk válaszolni: vajon miért éppen a felsoroltakat választja ki Comenius a mégis csak eléggé nagy számú kelet-magyarországi értelmiségiek közül? Az okok között valószínűleg nemcsak e férfiak nagy tekintélyét kell keresnünk (hiszen ketten közülük csak nemrég indultak el hazai pályájukon), hanem elsősorban a Comeniusszal való régebbi ismeretséget.

Egyedül Czeglédi István esetében kell egyelőre megelégedni a feltevéssel;² a többiekről bizonyítani tudjuk, hogy a nagy cseh pedagógussal az 1667. évet megelőzően is volt kapcsolatuk.

*

Tofaeus Mihály ugyan nem tartozott a tisztelők legifjabb nemzedékéhez, úgy látszik azonban, hogy Comeniusnak különösképpen való becsülését is megnyerte, akkor, amikor az 1652—53. években másfél évig együtt tanárkodtak a sárospataki kollégiumban.³ A fiatal teológiai doktor nagy tisztelete és megértése bizonyosan mély hatással lehetett a kiváló tudósra és nevelőre, ha 14 év távlatában, s a megért sok viszontagság közepette sem feledkezett meg róla.

Adatok bizonyítják azonban, hogy a közbeeső években is érintkezésben állottak egymással. Így 1659 körül dedikálva juttatta el külföldről a szerző „Gentis Felicitas” című nevezetes munkáját Tofaeusnak, aki a példányra rájegyezte: „Comenius uram küldte.”⁴

Körülbelül öt esztendővel később megint csak olyan esemény következett, ami közvetve arra utal, hogy szinte megszakítatlan volt kettőjük kontaktusa.

¹ Ltk 1967: 191.

² Czeglédi 1648—52-ig Tállyán tartózkodik, azután pedig rövid időre Beregszászra megy, de 1653 letelején már elfoglalja kassai állomását. Ezekben az években találkozhatott a Sárospatakon működő Comeniussal. Ezt valószínűsíti az a — meglehetősen figyelmen kívül hagyott — tevékenység, amelyet a kassai református iskola megépítése, az iskolai törvények pataki mintára történő megújítása érdekében 1656 körül tett. Legfőbb munkatársa az iskola későbbi kibővítése során Kabai Bodor Gelért lesz, akinek a nevével az alábbiakban még találkozunk. (Vö. M. Nagy István: Czeglédi István... Kolozsvár, 1899. 15—19.)

³ Vö. Adattár II. 75—82. Itt megjegyezhető, hogy Tofaeus már 1650—51-ben, váradi tanárként okvetlenül ismerte és használta Comenius tankönyveit, de legalábbis a Váradon hét évvel azelőtt kiadott „Janua”-t.

⁴ Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp., 1958. 107.; Ped. Szle 1958: 932.

Redinger Jakab svájci lelkész, aki Comeniusnál tanult, és teljesen az ő chiliasta eszméinek hívévé vált — az 1660-as években nagy utazásba fogott, a törököt is meg akarván nyerni az általa igaznak vélt ügy számára. Kvacsala János nyomán idézhetjük naplójából: „A nagyvezérnél ... odavezettek Baló Lászlóhoz, az erdélyi követhez, akinek felőlem meg kellett ígérnie, hogy nem fogok megszökni...” Ezután Apafinál járt Segesvárt; egy hétig volt ott, majd a fejedelem ajándékokkal Szathmárig bocsátotta. „Ottan Toffeus Mihály lelkész rácz kereskedőknek ajánlott, ezek költségén utaztam Eperjesig ...”⁵

A Redingerrel való találkozás időpontjának pontos megállapítása szempontjából is fontos tisztázni a Tofaeus szatmári prédikátorságból való kiemelésének időpontját; annál is inkább, mert Bod Péter időmeghatározása ezzel kapcsolatban nem bizonyul pontosnak. Az Apafi fejedelem által meg erősített díjlevél szövege a következő:

„Conventio Reverendi Michaelis Tophaei Concionatoris nri Aulici, Cujus Annus incipit die 1 Mensis Martii Anno 1665.

Lészen 6 kgc kész pénz fizetése per annum száz arany.

Posztora nyolczvan öt forint ./ fl nro.	85
Egy Suba alá való béllés.	
Buza hatvan kőből ./ Cub. Sax. nro	60
Zab ötven kőből ./ Cub. Sax. nro.	50
Bor ket száz vider ./ Vr. nro	200
Verő Diszno négj ./ nro	4
Husz szeker fa ./ Cur. nro	20
Tiz szeker széna ./ Cur. nro	10
Egy kőből borsó ./ Cubulo	1
Lencse-s-kása is egj egj kőből ./ nro	1
Lencse — s kása is egj egj kőből ./ nro	1
Vaj egj veder ./ Ur. nro	1
Méz egj veder ./ Ur. nro	1
Bárány tizenhat ./ nro	16
Káposzta fő három száz ./ nro	300
Fejer cipo per diem négj ./ nro	4
Köz cipo négj ./ nro	4
Hat iccze bor ./ Just. nro	6
Asztala konjhánkrol tisztességesen.	

Datum in Arce nra Fogaras, Die et Anno praenotatis.

Apafi mp.” (fejedelmi pecsét.)

(Alatta két hasábba osztott szöveg más kéz írása:)

„1665 Leualta penzbeli fizetése eö kglme egészben Fogarasban.

Balásfaluarol leualt zabot, eö kglme Cub. 50 // —

Borat Fejeruarrol éppen Leualta.

Negy sertes marhát Köueren Fogarasban leualt.

Fát többetis, a mint Conuentioiab, uagion irua.

Vaiát, Mézét mind leualta Fogarasban eö kglme.

Posztotat, Roka bör bellésest éppen meghattuk.

Anno 1666: 5. 8bris.

a mult 1665. esztendej fizeteseröl eö kglmenek számot uetuen, éppen contentaltam eö kglmet.

⁵ Kvacsala János: Az angol—magyar érintkezések történetéhez (1620—1670). Századok 1892: 808—809.

p. praesenti Anno 1666. minden fizetese Restal eö kglme.
G: (olvashatatlan aláírás).
14. Aug. 1665. Görgeyben.”⁶

Ismeretes, hogy a közakarát Tofaeust 1679. június 4-én püspökké választotta. Rövid öt esztendeig tartott egyházfői tisztsége idején nagy hasznára volt egyházának. Bár távol állott tőle a haladó szellemiség, s az ő idején újból csak felszínre kerülhetett valamennyire az egy évtizeddel korábban lecsendesített ellenségeskedés az ortodoxia meg a coccejánisták és descartisták felfogását vallók között; Bod Péter szerint azonban, „volt ez igen szó ki mondó kemény ember; mind-az által mindenek előtt nagy kedvességű”.⁷ Ő volt sokszor egészen egyedül, aki egyháza, valamint a szegény nép érdekében a főurakkal, sőt a fejedelemmel is nyíltan és bátran szembeállt. Talán éppen e tulajdonságai miatt volt Comenius előtt is kedvelt egyházi szolga, aki az igazság mellől egy pillanatra sem tántorodott el, miként erről Bod leírásában nagyszerű képet nyerünk.⁸

A Ráday-könyvtárban őrzik Körmendi Péter diákkori emlékkönyvét. Ez a többek között Comeniusnak 1662. szeptember 9-én Amszterdamban keltezett néhány szavas bejegyzését is tartalmazza.⁹

Körmendi Péter a leydai egyetemi anyakönyv adatai szerint¹⁰ 1635-ben születhetett. Tanult Sárospatakon, ahol 1655-ben írta alá az iskola törvényeit,¹¹ itt azután 1658. június 22-én Pósházi János professzor elnöklete alatt már mint a kollégium seniora „De Principio Philosophandi” tárgykörből respondensként felelt.¹² Külsőországokbeli továbbtanulásra indulva, először 1660. július 25-én a franekerai egyetem teológiai karára iratkozott be,¹³ majd 1662. szeptember 5-én a groningai akadémiára vétette fel magát^{13/a}.

Négy nap múltával már Amszterdamban találjuk, úgy tetszik, hogy csak a Comeniusnál való tisztelettelért tette meg a nagyocska utat, jöllehet az is megtörténhetik, hogy átutazóban volt. 1663. január 14-én ismét csak Groningában találjuk, ahol ekkor mint autor et respondens Maresius professzor elnöklése alatt „De Providentia Dei” vitatkozást tartott.¹⁴ Rövidesen azután, vagyis 1663. február 28-án Leydában iratkozott be.¹⁵

Itt csakhamar két teológiai disputációja is volt, mégpedig 1663 márciusában Coccejus professzor elnöklete alatt, „De Tribus famosissimis votis Monasticis”, majd Hoornbeek professzor vezetése alatt április 4-én „De Paedobaptismo” címen tartott vitatkozást.¹⁶ Az utóbbi feleletével kapcso-

⁶ OL Teleki levelek 716. köteg. (Szöveg csak a kettőbe hajtott ív 2/a lapján.)

⁷ Bod Péter: Magyar Athenas. H. n. 1766. 294.

⁸ Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. H. és é. n. 109—130.

⁹ Bakos József: A magyar Komensky-irodalom. Bp. 1952. 62. és Vizkelety i. h. (ItK 1967: 191.)

¹⁰ Archiv. N. F. XVI., 214.

¹¹ Et 1944: 132.

¹² RMK II. 909.

¹³ TT 1886: 794.

^{13/a} Dunántúli Prot. Lap. 1917: 194.

¹⁴ RMK III. 2203.

¹⁵ Archiv. N. F. XVI. 214.

¹⁶ RMK III, 2206., 2207.

latosan fontos jelenségképpen kell megállapítanunk, hogy azt három angol egyházi férfiúnak ajánlotta, úgymint Reynoldus és Morley püspököknek, Basirius Izsák northumbriai esperesnek és több külföldi tanárának. Ebből a körülményből csaknem bizonyosnak tarthatjuk, hogy megelőzőleg megfordult Angliában.

Hazatérve előbb újból a szatmári rektorságot nyerte el,¹⁷ majd az 1666. július 4-én Szatmárnémetiben tartott generalis synoduson Ecsedre szentelték pappá¹⁸, 1667-ben esperessé választották. 1667. március 2-án mint itteni papnak ajánlja vitatkozását egy Hollandiában tanult diák,¹⁹ nemkülönben 1679 szeptemberében, s 1682. február 23-án, s 1686. februárban s 1687. július 2-án pedig mint erdői papnak s a közép-szolnoki egyházmegye esperesének ajánlottak disputációt.²⁰

1686. szeptember 17-én a tiszántúli egyházkerület püspökévé választotta, s mint ilyenek ajánlották vitatkozásaikat Leydában és Franekerában peregrináló diákok.²¹ Bartók Gábor szerint 1685-ben, Zoványi cikkei szerint 1689-ben vitték a szatmári papságra.²² Ugyanitt halt meg 1691. március 23-án.

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában találtam Gulichius Abrahám „Theologia Prophetica” című 1684-ben Amszterdamban megjelent kétkötetes munkáját. Ezt a munkát — az első kötet bejegyzése szerint — „Clarissimo ac Celeberrimo Viro Dno Petro Körmendi, Ecclae Erdödiensis Pastori Vigilantisso, Dno & Fautori suo in aeternum venerando mittit Paulus P. Szőlősi, Franequerae Frisor”. Ez alá írva: „Ex Libris Petri Körmendi ms A. 1686 die 14 Marty.” Alatta: „Ex donatione R. ac Cl. D. Affinis Petri Körmendi Eppi Eccliarum Cis & Ultra Tibiscanar. possidet Michael Sz. Némethi A. 1687. 22 Januar.” A második kötetben az első kötet utolsó bejegyzésének megismétlése után: „Coll. Claud. Refr. 1693.”, ezenkívül: „Clarisso, Doctisso ac multum Reverendo Viro Dno Petro Körmendi Ecclae Erdödiensis Mystae Zelosissimo, Tractus mediocris Szolnok Seniori Vigilantisso, Fautori suo per quam dilecto mittit Paulus Szőlősi Lugduno Batavor. Anno 1685.”²³

Családi vonatkozású adatképpen tudjuk meg ebből a bejegyzésből, hogy Körmendinek sógora volt Szathmár-Némethi Mihály kolozsvári pap, esperes, ezen kívül még testvérét maga nevezi meg Körmendi Balázsban.²⁴

*

¹⁷ Bartók Gábor: A szathmári és németii ref. egyházak és iskolák története. (SpFüz. 1860. 220.)

¹⁸ Borovszky Samu: Tiszántúli ev. ref. papok. Bp. 1898. 34.

¹⁹ RMK III, 2402.

²⁰ RMK III, 2988., 3201., 3391., 3446.

²¹ RMK III, 3450., 3498.

²² Bartók i. m. 220 és Zoványi Jenő 1940. évi cikkei.

²³ Könyvtári jelzése: O. 36. — Vö. H. J.: XVI—XVII. századbéli papok, mesterek és diákok a szatmári ref. egyházmegyéből. (Et 1943: 29.) — Meg kell itt jegyezni, hogy a két kötetet Körmendinek megküldő Szőlősi Pál 1686 februárjában — mint auctor & defendens — Vitringa elnöklete alatt Franekerában tartott hosszabbacska vitatkozását is neki ajánlotta. (RMK III, 3391.)

²⁴ RMK III, 2206.

Comenius könyvküldeményének címzettjei sorában nem véletlenül került az utolsó helyre *Eszéki István* neve. Ő ugyanis csak néhány hónappal a küldemény útnak indítása előtt tért haza peregrinációjáról, és foglalta el első jelentősebb itthoni állomáshelyét a nagybányai iskola élén.

A Régi Magyar Könyvtár III. kötetét végigböngészve, csak egyetlen akadémiai hallgatót találtam, aki az öreg rendű Comeniust vitatkozásának ajánlásával megtisztelte. Aligha tekinthetjük véletlennek, hogy ez a diák éppen „Stephanus Eszeki”, Voetius professzor utrechti tanítványa, aki 1665 augusztusában disputált.²⁵ A két adat együttesen nagyon valószínűvé teszi, hogy sok honfitársához hasonlóan Eszéki sem mulasztotta el felkeresni a kiváló nevelőt. Comeniusnak erről a fiatal magyar tisztelőjéről, későbbi pályájáról, irodalmi munkásságáról a jelen kötetben már részletesen szóltam.

Mezőlaki, Tatai, Szatmárnémeti, Sárpataki és társaik

Legvégül szólnunk kell az ifjabb generációnak azokról a képviselőiről, akik talán nem zárták le Comenius magyar tisztelőinek sorát, de peregrinus diákokként ők vállaltak utoljára (mai tudomásunk szerint) nevezetes megbízást a nagy pedagógustól — három évvel annak halála előtt, 1667-ben.

Vizkelety András becses közleményéből ismeretes az öreg Comenius nyolcsoros írása, amelyet 1667. május 26-án *Mezőlaki P. János* peregrinus diák emlékkönyvébe „senili manu sua” jegyeztet be.¹

Ez az ifjú — nevéből következtetve — papfiú volt, s nagyon hihetőleg fia annak a Mezőlaki Miklósnak, akit az öreg Bethlen István gubernátor Váradon tanult fia Bethlen Péter mellé 1621. október hónapban házitánítóul rendelt.²

Mezőlaki P. János neve először a sárospataki kollégium alumnus diákjainak névsorában jelentkezik, itt ugyanis 1659. március 10-én írta alá az iskolai törvényeket. Neve után azt jegyezték fel, hogy „Promotus in Acad. Holland et Angl.”³ Külsőországokba indult bújdosása előtt — Zoványi Jenő cikkei szerint — 1665-ig Komáromban volt rektor.⁴ Ezután Franekera egyetemén találunk reája, ahol 1665. augusztus 2-án Samuel P. Tatinus, Johannes Mezőlaki, Stephanus Liszkai és Georgius Balkányi egyszerre iratkoztak be a teológia és filozófia hallgatóiul,⁵ azonban néhány hónappal korábban is itt volt már, minthogy Eszéki István utrechti teológus 1665. jú-

²⁵ RMK III, 2300.

¹ ItK 1967. 192.

² Adattár I. 236—238.

³ Et 1945: 336.

⁴ Zoványi Jenő 1940. évi cikkei.

⁵ TT 1886: 795.

nius 10-én tartott vitatkozását Mezőlaki János franekerai tanulónak is ajánlotta.⁶

Az 1666. esztendőben ugyaninnen már három értekezése ismeretes: március és június hónapban Schotan Keresztély professzor irányítása mellett, augusztus 12-én pedig, mint author & respondens Arnoldus Miklós elnöksége alatt disputált.⁷ 1666. október 26-án Tatai P. Sámuellel és Liszikai Istvánnal együtt iratkozott be a groningai akadémiára.⁸ Hihetőleg innen indult át Angliába, ahol emlékkönyvében található bejegyzés szerint 1667-ben Cambridge-ben, majd Oxfordban tanult. Április 17-én már ismét Groningenben írnak könyvébe emléksorokat, majd május elején Franekerában van, mígnem e hónap 26-án Amszterdamba látogat el, felkeresve Comeniust. Augusztus 20-án Utrechtben találkozott Tataival, 25-én azután már Leydában találjuk, ahol Sárpataki augusztus 28-án írja emléksorait. Bizonyosan helyesen következetteti Vizkelety András, hogy Mezőlaki ekkor adta tudtára Sárpatakinak, hogy Comenius hazájukba hazatérőleg magyar ifjakat keres, akik tiszteletpéldányképpen küldendő néhány munkáját a megjelölendő magyarországi és erdélyi férfiaknak kézbesítsék. Bizonyosan e találkozásnak lehetett a következménye, hogy azután három ifjú, vagyis Szathmár-Némethi Mihály, Tatai Sámuel és Sárpataki N. Mihály már 1667. szeptember 8-án Amszterdamban bekapogtatott Comeniushoz, és átvették tőle a küldeményt.⁹

Mezőlaki emlékkönyve tanúsítja, hogy 1667. szeptember 16-án Rotterdamban, de október 7-én ismét Angliában: Londonban, december 12-én újra Oxfordban van, s a két tartózkodási helyét váltogatja az 1668—1669. években,¹⁰ mígnem 1670-re visszatér Hollandiába, s november 2-án mint author & respondens Burman Ferenc professzor elnöklése alatt „De Idolatria Pontificia” tárgykörből nagyobbacska vitatkozást tart.¹¹ (Meg kell jegyeznem, hogy e disputációt a Juliánus-naptár szerint november 2-án tartotta, holott az ajánlást a gregoriánus számítással november 4-én keltezte, ez pedig nyolcnapi eltérést jelent, bizonyítván, hogy ennyivel korábban fejezte be dolgozata szövegét.)

Úgy lehet, hogy ezután megint csak visszatért Angliába, s netalán ott halt volna meg. Vizkelety ezt abból a körülményből következetteti — nem alaptalanul —, hogy emlékkönyve 1769-ben egy angol tulajdonában volt Londonban: Apponyi Sándor egy ottani antikváriusnál talált reája s vásárolta meg gyűjteménye számára.

Az irodalomtörténet elsősorban azért tartja számon Mezőlakit, mert fentebb már említett mindkét franekerai disputációja a híres angol puritánus író, Ames(ius) Medullajának egyes fejezeteiről íródott.¹²

*

⁶ RMK III, 2297.

⁷ RMK III, 2326, 2327, 2328.

⁸ Dunántúli Prot. Lap. 1917: 194.

⁹ Vizkelety András: Magyar diákok Comeniusnál 1667-ben. (ItK 1967: 190—192.)

¹⁰ I. h. és Trócsányi Berta: Magyar ref. teológusok Angliában a XVI. és XVII. szdban. Debrecen, 1944. 22.

¹¹ RMK III, 2533.

¹² Megemlékezik erről a magyar—angol irodalmi kapcsolatok minden fontos összefoglalása, így Trócsányi i. h., Berg Pál stb.

*Tatai P. Sámuel*ről Vizkelety András tudomása szerint „külföldi útján kívül semmiféle adat nem áll rendelkezésünkre”. Valóban keveset tudunk róla.

Nagyon valószínű azonban, hogy papfiú volt, s hazai tanulását 1657-ben Debrecenben kezdte el, ott a kollégiumban *contrascriba*, senior volt és — a kollégium anyakönyve szerint — 1660-ban Kőrösre vitetett.¹³ A kőrösi elhelyezkedés időben éppen beilleszthető még a külföldi tanulmányokra indulás előtti évekre.

Külföldön nevét először a franekerai egyetem anyakönyvében 1665. augusztus 2-án Mezőlaki Jánossal és Liszkai Istvánnal egyszerre találjuk a teológiai és filozófiai tudományok hallgatójává beírva,¹⁴ azután mindhár-muk 1666. október 26-án Groningában iratkoztak be.¹⁵ Majd innen Friesland és Groninga északi tartományokból Németalföld délebbre elterülő városába, Utrechtbe is átjött; nevét Mezőlaki János emlékkönyve 1667. auguszt. utrechtbeli keltezéssel őrizte meg.¹⁶ Peregrinációjának erről az újabb állomásáról azután könnyen látogathatott át szeptemberben Amszterdamba is. Ennek megtörténte után útját egészen rövidesen hazafelé irányította az ekkor Comeniusnál tisztelgett három diák; a kiváló tudós eléggé nagy mennyiségű könyvet adott otthon való kézbesítés céljából, s e küldeményt valószínűleg hamarosan szállítaniok is kellett.

Tatai alig ért hazájába, rövidesen igen nagy próbáltatás elé állította az akkor dúló rekatolizáció kegyetlenkedése. Ő is egyike volt azoknak a protestáns papoknak és mestereknek, akik a pozsonyi „*delegatum iudicium*” elé idéztetve, gályarabságra ítéltettek. Azok közül a Nápolyba meg Szicíliába hurcolt szerencsétlen foglyok közül, akik a kegyetlen bánásmód ellenére mégis életben maradtak, néhányuknak Kaegius János biltensi lelkipásztorhoz intézett emléksorát őrzi a debreceni református nagykönyvtár, ezek között van Tatai P. Sámuel egykor tornaaljai papnak, 1677. október 11-én Zürichben írott emléklapja is.¹⁷ E sokat szenvedett szerencsétlen foglyok névsorát Cserei is közli históriájában,¹⁸ legnagyobb részüknek azonban további sorsuk ismeretlen. Közöttük van Tatai neve is, mint akiről semmi további adat nincsen. Igaz, hogy a felszentelt tiszántúli papok névsora az 1677. június 27—28-án Berettyóújfaluban felavatottak között említ egy Tatai Sámuel nevű Vezendre rendelt papot,¹⁹ ámde ez semmiképpen sem lehet azonos a gályarabbal, mivel őt mint tornaaljai prédikátort már közel egy évtizeddel korábban fel kellett szenteljék, azután még vezendi az itthon tanultak között van felsorolva, holott a másíkról tudjuk, hogy akadémikus volt.

¹³ Thúry Etele: Iskolatörténeti adattár II. 122.

¹⁴ TT 1886, 795.

¹⁵ Dunántúli Prot. Lap 1917: 194.

¹⁶ ItK 1967: 192.

¹⁷ Magyar Prot. Egyh. és Isk. Figyelmeztető. 1872: 459.

¹⁸ Nagyajtai Cserei Mihály Históriaja. Pest, 1852. 57. — Tatainak e második, kényszerű és szenvedéssel teljes „külföldi utazgatását” a magyar gályarabok történetével foglalkozó szakirodalom részletesen ismerteti. Ld. pl. Thúry Etele közleményeiben — ProtSzle 1909: 590. és 1910: 33, 39, 112; TT 1909: 549, 1910: 448. — egy Pápán őrzött levelére, s velencei emléksoraira vonatkozó meg egyéb adatokat. Rácz Károly szerint Tatai maga is leírta szenvedése történetét Lavater János számára. (A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben. Sárospatak, 1874. 181—182.)

¹⁹ Borovszky Samu: Tiszántúli ev. ref. papok. Bp. 1898. 41.

A fentiekben annyiszor emlegetett Comenius-féle „Memoriale” leírójának, az érdeemes *Szathmár-Némethi Mihálynak*²⁰ életefolyásával ezúttal nem szándékozom hosszasan foglalkozni, erre elégséges támpontot kapunk 1689. május 25-én Kolozsvárt történt elhunytja után kinyomtatott temetési kártájának prefációjában,²¹ valamint számtalan művének előljáró soraiban s ajánlásában. Ezeken kívül rövidre fogott összegezést találunk Bod Péternél és Zoványi Jenónél. Itt csupán iskolázására kell felfigyelnünk. Itthon Szatmárnémetiben, majd Szatmáron járt iskolába, azután Debrecenben, ámde a tanulók névsorában a sok azonos nevű diák miatt az ő személyét csak óvatosan merjük az 1657. november 6-án subscribált „Michael Némethi”-vel azonosítani. Ez a diák Komáromi Csipkés György rektorsága idejében iratkozott be.²² Innen azután Sárospatakra ment át, mégpedig 1658 „Michael Szattmar Nemeti, 19. Junii. Rector Tokajiensis inde ad Acad., postea Pastor Göntziensis unde A. 1671. pellitur a Pontificiis et fit Pastor Claudiopoli et Tractus ejus Senior dexterrimus. Obit ibidem A. 1689.”²³ Patakon tehát az akadémiákról két-három éve lejött Baló Menyhértnek, Buzinkai Mihálynak és Pósházi Jánosnak lett tanítványává. A kollégiumból 1661-ben Tokajba vitetett rektornak, innen pedig 1664-ben külsőországokba bujdosott.

Hollandiában először Franekerában állapodott meg, ahol 1664. május 24-én iratkozott be „Michael Szathmár Némethi Hungarus” néven az egyetem teológiai és filozófiai karára,²⁴ azután Groningába ment át, ahol neve 1664. szeptember 1-én kerül be az anyakönyvbe.²⁵ Ezután Utrechtben találjuk,²⁶ a következő esztendő április 12-én lesz a leydai egyetem növendéke.²⁷ Végezetül is 1666-ban ismét Franekerában van, ahol egy „Theologia philosophiae domina” c. vitatkozásának I. és II. részét,²⁸ majd pedig mint author egy 56 lap & 4 sztl. levél terjedelmű munkáját jelentette meg „Tyrocinium Hebraicum” címen.²⁹ Utrechti és leydai vitatkozásai katoli-

²⁰ Nevével tulajdonképpen úgy kellene eljárunk, mint ahogyan a Miszt-Tótfalusi Kis Miklóssal tettünk, hogy kövessük a maga korának névhasználatát, vagyis a vezetéknevesített származási helynek közelebbi meghatározását adó jelzőt egyszerűen hagyjuk el. Tótfalusi ugyanis éppen úgy, mint Szatmár-Némethi legfőljebb rövidítéssel szokta volt feltüntetni teljes neve előtagját („M.” ill. „Szath.”), kimondani azonban se ők, se kortársaik nem mondták ki legtöbbször ezt a teljes alakot. Mint-hogy azonban a csonkítatlan Szathmár-Némethi elnevezés annyira benne van már a köztudatban, ezért azután mégiscsak meghagytam ezt a névalakot. Jobbnak látszott ez azért is, hogy elkülönítsük névrokon kortársaitól! Hiszen nemcsak az szükséges, hogy I. Szathmár-Némethi Mihály kolozsvári lelkész (1638—1689) személyét megkülönböztessük a jelen kötetben is előforduló II. Szathmár-Némethi Mihály kolozsvári professzortól (1667—1709), hanem tudunk kell arról, hogy Némethi Mihály néven a kolozsvári nyomda 1684—1690. évekbeli vezetője is jelentős alakja volt a kor művelődési életének, s atyjafia is a papnak. Végül ez utóbbi azonos nevű fiát is ismerjük, leg-alább név szerint, s tudjuk róla, hogy akadémiákat is járt.

²¹ A kolozsvári Farkas utcai templomban és ItK 1895: 83—84.

²² Thúry E.: Iskolatörténeti adattár. II. Pápa, 1908. 122.

²³ Et 1944: 135.

²⁴ TT 1886: 795.

²⁵ Dunántúli Prot. Lap 1917: 194.

²⁶ Segesváry Lajos i. m. 20.

²⁷ Archiv. N. F. XVI. 214.

²⁸ Mokos Gyula: Iróink életéhez. Bp. 1907. 84.

²⁹ RMK III, 2386.

kusellenes tárgyúak, és az erősen orthodox felfogású Voetius Gisbertus, illetőleg Hoornbeek János professzorok elnöklete alatt tartotta.³⁰ Tárgyválasztása nem is csodálandó, hiszen Sárospatakról Buzinkai és Pósházi keze alól került ki. Ámde az ő Patakra történt beiratkozásakor még frissen élhetett az ott maradt tanítványokon keresztül Comenius nevelői és felvilágosító szelleme, hogyne élt volna tovább ez is a törekvő és letterős ifjú lelkében. Ezért is nem mulasztotta el, hogy — amikor hazájába visszatérendő volt — a nagy tudóst, két társával együtt, felkeresse. Pedig ezzel az útjával Franekerából visszafelé kellett tértie, hogy 1667. szeptember 8-án ellátogathasson Amszterdamba, ahol azután maga rója papirosra — Comenius utasításai szerint — a nevezetes „Memoriale”-t; nemkülönbén társaival együtt vállalja az Angelus Pacis és más kötetek meglehetősen nagyszámú tiszteletpéldányának hazaszállítását Magyarországra.³¹

Szathmár-Némethi Mihály hazaérkezve, ismét elnyerte a gönci iskola irányítását, valamint 1670. december 17-én ugyanígy papságra szenteltetett fel.³² Azonban elúzetvén, egy évig Debrecenben állapodott meg. Onnan Bocskai István Zempléni főispán, felső-magyarországi bujdosónak 1672. december 24-én Kolozsvárt történt elhunytá³³ miatt Szathmár-Némethi is bejövén a temetésre, az egyházközség 1673. március 14-i határozatával papjául marasztá.³⁴ Itt azután teljes odaadással szolgálta a kolozsvári és az erdélyi művelődés ügyét. Porcsalmi András utóadaként a kalotaszegi egyházmegye esperese lett, s az is maradt egészen 1689. május 25-én, Kolozsvárt bekövetkezett haláláig.

Szathmár-Némethi igen nagyszámú munkát írt s nyomtatott ki, de kéziratos kötetei is maradtak szép számmal.³⁵ Mindezek közül egyik igen becses beszégyűjteményes könyve: az 1675-ben Kolozsvárt megjelent „A' Négy Evangelisták szerént való Dominica”. Ennek „Ajánlo Levelében” egy kis egyháztörténeti áttekintést is ad, de a saját életére és munkásságára, nemkülönbén egyes fő- és polgári rendű pártfogók szellemi világára vonatkozólag is kapunk tőle érdemes felvilágosításokat.³⁶ Noha maga Némethi Mihály aligha tartozott a korszerű nézeteket valló újítók közé, — mégis feltűnik a művelődés ügye iránti rendkívüli odaadása. Mai szemünkkel nézve az utóbb említett könyv ajánlásában azt tekinthetjük talán a leglé-

³⁰ RMK III, 2370, 2347. és 2348.

³¹ ItK 1967: 190—192.

³² Szath. Némethi Mihály: A' Négy Evangelisták szerént való Dominica. Kolozsvárt, 1675. 3/A. lev.

³³ RMK I, 1164.

³⁴ Szath. Némethi Mihály i. m. 5/A. lev.

³⁵ 1686-ban Kolozsvárt kiadott „Dominicalis Praedicatoriok Toldalikia” című munkája előszavában felsorolja 13 nyomtatásban megjelent és 9 nyomtatásra kész, de még kéziratos munkáját. Ez a maga által készített és kinyomtatott bibliográfia bizonyítja, a saját maga öntudatos értékelését, ami Sámuel nevű öccsében is jelentkezik, ámde Mihályban nem fedezhető fel a hiúságát sértő egyének ellen tanúsított rosszakarat.

³⁶ A 32. jegyzetben id. m. (3/b—5/b lev.) „Legelsőben-is” Teleki Mihály nevét, „Scholánkhoz való buzgó szerelmét” dicséri; majd a „Nemes s Tanácsos Debreceni Republikának Tiszteletes Tanácsát” mert ... „egész Magyar-országban, mellyik Tartomány s' Város tart, mindennapi étellel s' ruházattal is, olyan öregebb s' apróbb iffiakból álló Scholát, s abban tudós Mestereket, maga költségén?”, miként akkor „... Martonfalvi György ... Szilágyi Márton Uram”. Végül Kolozsvár és Szatmár városi kurátorokról és tanácsosokról szól.

nyegesebbnek, hogy annak mindenik pontjában a felsorolt patrónusok kiemelkedő érdeméül éppen az iskolákról s a tanulóifjúságról való gondoskodást említi. Ezt a jelenséget azután — legalább részben — föltétlenül Comenius hatásából eredőnek kell tulajdonítanunk.

*

Utolsóként *Sárpataki N. Mihály* írta alá a Memoriále-t, de láttuk, hogy a Mezőlaki által továbbított felszólítás nyomán valószínűleg éppen ő szervezte meg a Comenius nevezetes megbízását felvállaló kis diákcsoportot. Illő tehát, hogy személyével kissé részletesebben foglalkozzam, hiszen egyébként is — bár közéleti szereplése nagyon passzívnak tünteti fel személyét — terjedelmes könyve a kortársak körében mégis csak nem ok nélkül lehetett olyan népszerű.

Hosz Pál és Szathmári János kurátorok, mint a kolozsvári református egyházközség quártásai, számadáskönyvükbe 1670. április 3-án azt jegyezték fel, hogy „Az Ecclesia Expediálvá[n] Bellényessi Szabó István, és Hajdu György Uraimékat Bányára harmadik Pap tudakozására, attam uti költséghekre eő keg(elm)ek[ne]k hat forintott. — Nagy János[na]k, hogy Hajdu György Uraimékkal oda járt Bányára fizette[m] négy forintott.” Majd 1670. május 31-én ugyanők arról számolnak be, hogy „Attam Hajdu György Ur(amna)k hogy az Ecclesia Urunkhoz küldötte Sarpataki Ura[m] dolgha véghet Fejervára uti kötseghre fl. 3 // —”³⁷ (Tudjuk, hogy az idézetben említett „Urunk” alatt a fejedelmet, Apafit kell értenünk, aki — mint az erdélyi református egyház főpatrónusa — különösen a fiskus által támogatott egyházközségektől megkívánta, hogy a kebelükben történt jelentősebb eseményekről tudósítsák, intézkedéseikhez jóváhagyását kikérjék.)

Tehát a kolozsvári reformátusok harmadik papjukul Nagybányáról, avagy környékének valamelyik nagyobb ekléziájából, netalán Felsőbányáról hozták maguknak. Annyi azonban egészen bizonyos, hogy ez az új prédikátor megelőzőleg legfennebb csak iskolamester, avagy udvari pap lehetett, minthogy hajdanta legtöbbször csak a rendes lelkipásztorság elnyerése után volt lehetséges megházasodniok, Sárpataki pedig alig volt még csak 2—3 hónapja Kolozsvárt, vele kapcsolatosan máris a következőket jegyezte fel Hosz Pál főquártás: 1670. július 24-én „Saárpataki Ura[m] Lakodalmára Curator Uraimék paranczolatlyokból vöttünk egy tagh hust fl. 1 // 62. — Czipotis vöttünk százat azo[n] szükséghe fl. 1 // — Ludakat vöttünk negyet husz husz penze[n] fec(it). fl. — // 80. Tyuk fiakatis tizet hetve[n] hat penze[n] — fl. — // 76.” „Sárpataki Ur[am] Lakodalmára conferalt az Eccl[esi]a Ur(narum) 25” a dözma-borból.³⁸

A felsorolt ételneműek mennyiségéből megállapítható, hogy ez a lakodalom nagyszabású volt, a résztvevők száma a félszázat is elérhette. Az új asszony neve után sokáig hiába kutatva, végtére is a debreceni református nagykönyvtárban találtam reája vonatkozó útmutatást. Ugyanis ifjabb széki Teleki Mihály „Fejedelmi Lelek Avvagy A' Jo Fejedelemnek Szük-

³⁷ 1669/70. évi számadáskönyv Hosz Pál elsőquártás kezeírásával. 23/B. és 26/A. lev. (Az egyházközs. levéltárában.)

³⁸ Uo. 11/B, 27/B, 32/B. lev.

seges Ajandeki” című s 1689-ben Kolozsvárt megjelent munkájának ott őrzött példányában az elülső örlevél B. lapján a következő áthúzott sorok olvashatók: „Ex donatione Clariss. ac admodu[m] Doctissimi Viri Domini Michaelis Sárpataki relictæ Viduæ Dnæ Annæ Belényesi possidet Johan: Kövesdi Ab Anno 1695 Die 23 Januarij”³⁹ Sárpataki felesége tehát annak a Belényesi Szabó István kolozsvári tekintélyes polgárnak lehetett a leánya, aki annak idején Hajdú Györggyel együtt ment Bányára harmadik pap meghívása végett. Jóllehet pontosan ebben az idő tájban élt Kolozsvárt egy másik Belényesi származási nevű jómódú iparos is, akit mestersége után Császár Istvánnak hívtak, mégis a körülmények találkozása s az eltelt idő rövidsége miatt inkább gondolhatunk az előbbi lehetőségre.

Az 1670-ben Kolozsvárra hívott és ott megházasodott Sárpataki Nagy Mihály eredetéről a testvérbátyja és annak utódai életfolyásából épp elegendet tudunk; csak két olyan összegezésre utalok itt, amelyeket igazán szigorú kritikával lehet használni.^{39/a}

Magának Sárpatakinak az életével kapcsolatban tudjuk, hogy 1638-ban vagy 1639-ben született, minthogy Leydában 1665. november 19-én történt beiratkozásakor magát 27 esztendősnak mondotta. Hazai iskolázását csak részben ismerjük, feltételezve, hogy az 1658. évi tatárdúlás elől Apáczai igazgatása alá Kolozsvárra menekült gyulafehérvári diákok egyike vele azonos lehetett. Majd Apáczai elhunytá után Sárospatakra iratkozott be; az itteni alumnusok anyakönyve szerint: „Michael N. Sárpataki. 26. Maji. Classis syntact. praeceptor. Salut. Acad., tandem Pastor Claudipolit. in Transylv. Antagonista magnus Collegii.”⁴⁰ Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznem, hogy idézetünk három utolsó szavát annál kevésbé tudom értelmezni, minthogy élete további folyamából inkább békésebb természetűnek gyaníthatnók, hacsak nem tételezünk fel Pósa-házi és Buzinkai professzorokkal szemben támadt bizonyos ellentétet.

Külsőországokba történt bújdosásuk közben 1665. november 19-én egyszerre három erdélyi diák iratkozott be a leydai egyetem teológiai karára, ú. m. a 26 esztendő s Dési Márton, a 27 éves Sárpataki Mihály és az ugyanolyan korú Váradai Mátyás.⁴¹ Váradiról tudjuk, hogy Apáczainak kolozsvári tanítványa volt, Dési pedig Sárpatakinak csupán csak egy esztendővel ifjabb édes unokaöccse, akinek anyja ilyenképpen legalábbis 15 évvel volt idősebb Mihály nevű testvérénél.

Sárpatakinak hollandiai tanulásbeli előmeneteléről nem találtam semmi adatot. Valószínű, hogy künn való tartózkodásának legnagyobb részét Leydában töltötte, jóllehet bújdosásbeli társai közül Váradinak Essenius

³⁹ Könyvtári jelzése: RMK 213. A könyvvel megajándékozott Kövesdi Jánosról megjegyzem, hogy ez az ifjú a kolozsvári református kollégium törvényeit kb. 1690-ben írta alá s a diáknévsor szerint az iskolából történt kibocsátása után „cancellista factus”. (Ld. *Nomina Studiosorum* 15. lap.).

^{39/a} Névkönyv az erdélyi ev. ref. egyházkerület számára. 1893, 42—43. — Hermányi Dienes József emlékirata. Sajtó alá rendezte Kelemen Lajos. Minerva Könyvtár. Kolozsvár, 1926. 22—23. és Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokritos. Bp., 1960. 226—27.

⁴⁰ Et 1944: 339.

⁴¹ Archiv. N. F. XVI. 214. — Váradiról ld.: Adattár II. 622—627.

professzor elnöklése alatt 1666. december 22-én Utrechtben tartott disputációját Sárpataki N. Mihály és Dadai János barátai verssel üdvözölték,^{41/a} ez azonban még nem jelenti azt, hogy Sárpataki is átkerült volna az utrechti egyetemre, mert hiszen a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárának a következő bejegyzésű könyve szerint: „Ipsius Kalend. Januarii Anni 1665 Stephanus Pataki Groningae Frisior[um] mpr.”, ez alatt pedig más kéz írásával: „Per Cambium cessit mihi Lejdae Anno 1667. Mich. N. Sárpataki mp.”⁴² E sorok tehát nemcsak a könyvtulajdonost, de azt is bizonyítják, hogy külsőországokbeli bújdosása tovább tartott az ország s a patrónusok szegényedése miatt eléggé sűrűn jelentkező egy esztendei egyetemi tanulsnál. Hihető tehát, hogy ő még künn töltötte az Erdély romlásáig általában szokásban volt három évet, s ilyenképpen hazatérése csak az 1667. év vége felé történhetett.

Előbb azonban még Hollandiában került sor arra a nem jelentéktelen eseményre, hogy a fentebb már említett Mezőlaki János peregrinus diák 1667. augusztus 28-án meglátogatta Sárpatakinkat, s a néhány hónappal azelőtt magától Comeniustól kapott megbízás alapján valószínűleg éppen ekkor javasolta, hogy mint hazatérni készülő — tegyen még egy utazást társaival együtt a hírneves tudóshoz Amszterdamba, s vállalják el szétosztandó könyveinek és üzeneteinek továbbítását. Ez azután — mint láttuk — meg is történt. Érdemes itt megemlíteni azt a feltételezésünket, hogy Sárpatakiék Mezőlaki útbaigazítása nélkül is felkeresték volna a nagy tudóst, nemcsak kiváló híréért, de a sárospataki főiskolához fűződő emlékekért is.

Sárpataki itthoni működéséről nem sokat tudunk; érdemei feltétlenül eltörpülnek jeles unokaöccse, Dési Mártonéi mellett. Kolozsvári források jóformán csak járandóságairól és lakóháza javítgatásáról adnak számot.⁴³ Kolozsvári diákok — két ízben is — mint itteni prédikátorról, órála is megemlékeznek,⁴⁴ ennek azonban nincsen semmiféle jelentősége. Nagyobb nyomatéka lehetett családi összeköttetéseinek, testvéröccse lévén a Cserei-től „ama régi híres ítélőmester”-nek nevezett⁴⁵ idősebb Sárpataki Mártonnak. Feltevésem bizonyosságára idézem Budai Mihály, a kolozsvári református egyházközség világi első kurátora számadásának 1679. január 16-i tételét: „Tiszteletes Sárpataki uramat expedialvan eö kglmek Ecclesiául Itélő Mester Sárpataki uramhoz, onnet kglk Urunkhoz az Gilani Jakab dolgabol, ugyan Berki Istvan urammal edgyütt kölczegek volt eö kglmekk fl. 5 // 94. Az mely Szekeres eö kglmeket hordozta Ebesfalvaigh, s onnet haza, annak fizettem fl. 9 // —”⁴⁶

Jól ismert a Gilányi Gergely hagyatékáért való kálváriajárás Hujtmer Jakab nevű unokaöccsének magvaszakadta után. Ennek az egyházza

^{41/a} RMK III, 2372.

⁴² Könyvtári jelzése: P. 58. volt.

⁴³ Hosz Pál és Uy-falusi Sámuel quártások számadáskönyve. 4/A, 10/B, 11/A, 40/B lev. és Erd. Prot. Közl. 1874: 52—54; 61—62.

⁴⁴ RMK III, 2990, 3121.

⁴⁵ Nagyajtai Cserei Mihály Históriaja. Pest, 1852. 421.

⁴⁶ Budai Mihály kurátor számadásának kivonata. 3/A. lev. (Az egyházközs. levéltárában.)

szállandó tekintélyes vagyonnak megmentését — már Tofaeus püspök érte-lyes fellépését megelőzőleg — a derék Porcsalmi András, Apáczainak egy-kori tanára, majd tanártársa és jó barátja kezdeményezte. Erre bizony-ságot láthatunk abban a levélben, amelyet már 1679. január 3-án intézett Gilányi Gergely özvegye Apafi Annához, a fejedelem testvérnéjéhez.⁴⁷ Lehetséges, hogy ugyanezt a levelet s ezzel együtt netalán magához Apafi Mihályhoz is intézett folyamodást vitte Sárpataki pap előbb a bátyjához tanácskérés, illetőleg útbaigazítás végett, tőle pedig a fejedelemhez Ebes-falvára.

Kétségtelen, hogy Sárpataki Mihálynak a Gilányi-hagyaték ügyében jutott szerepe inkább passzív természetű, ámde mégis az ő személyével kapcsolatosan maradt fenn ez az adat, amely kiindulópontját képezte annak a nagyszerű küzdelemnek, amelynek eléggé szerencsés befejezése tette anyagilag lehetővé, hogy az erdélyi református egyházak a bekövetkezett nagyon súlyos évtizedeken valahogyan mégiscsak keresztülvergődhet-tek.⁴⁸

A kolozsvári református konzisztórium 1693. április 19-i jegyzőköny-ve szerint „... boldog eml. K. Vásárhelyi Matkó István ura[m] helyébe vá-lasztja és beállítja a főcuratorságra Tiszt. Sárpataki N. Mihály uramat, és ő kglme mellett megmarasztja és megtartja eddig való becsületes polit. cu-rator uramékat, úgy mint Jenei Mihály, Stenczel András és Viczei Péter uramékat.”⁴⁹ Ezután pedig esperesként említik 1693. október 18-án.⁵⁰ Nem is egy esztendő múlva azonban már 1694. június 8-án a következő határo-zatot olvashatjuk: „Minthogy b. e. Tiszt. Sárpataki Mihály urunkat ekklánknak hűséges pásztorát és az ecclesiasticusi rend fő curatorát Isten ez világból kiszolitotta, hogy az ekkla ládájának kolcsai gondviseletlenül ne legyenek, tetszett a Tiszt. consistoriumnak Tiszt. Batai György uram kezé-ben adni az ekkla ládájának kolcsait, miglen Isten praedicatort adván ál-landó dispositio lehet. — B. e. Sárpataki Mihály urunk holta után mind az ő kglme relictája, mind pedig veje Tiszt. Enyedi István uram szorgalma-tosan felkeresték a mi levelei voltanak az ekklanak és kézben is adták a Tiszt. consistorium előtt és az consistorium is regestrum szerént feliratta és kézhez vötte, melyről való bizonyosságnak okáért akarta az Tiszt. ekkla, hogy a maga könyvében extaljon emlékezet, hogy ő kglmeket ez után ne háborgassa senki azokért, a melyeket ő kglmek administráltak.”⁵¹

A fenti sorokból tehát megtudjuk, hogy akkor már Sárpataki is itt hagyta a földi életet; halálának egészen pontos idejét nem ismerjük, ámde annyi bizonyos, hogy március 23-án még temetési beszédet mondott, az-után meg a május 2-án tartott konzisztórium gyűlésen még szó sem volt az ő elhunytáról. Halála tehát 1694. május 2-a és június 8-a között követ-kezett be, amit különben az is megerősít, hogy október 3-án tartott egyház-

⁴⁷ Adattár. II, 311—12. és Herepei Gergely: A kolozsvári kolozsmonostori ref. templom története. 1914. 14—19.

⁴⁸ Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. 114.

⁴⁹ Series rerum c. jzkv. 9—10. (Az ekkla levéltárában.)

⁵⁰ I. h. 15. és Benkő József: Transsilvania. (Vindobona, 1778.) II, 572.

⁵¹ Series rerum. 23.

tanácsi gyűlés özvegyének kérését tárgyalva, megállapította, hogy a boldogult Tiszt. Sárpataki Mihály utolsó évének félesztendejét leszolgálta.⁵²

Meg kell említenem, hogy mintegy öt kisebb-nagyobb nyomtatott munkájával is belekerült a számon tartott régi magyar írók sorába. Az egyik műve, amelyet Apafi Mihály fejedelemnek ajánlott, 1681-ben „Noe Barkaja” címen jelent meg Kolosvárt. 685 negyedrétnyi lap terjedelemben 22 példamutatásra felosztva.⁵³ A hosszúra nyújtott cím egyik mondata („az Igazságnak Praedikátora Noenak Lelkevel hívja s kényszeríti bé-szálalni az Háládatlan Világot minden szelidséggel”), arra vall, hogy szelíd, sőt talán túlságosan is szelíd volt abban a súlyos időben, amikor erélyes kezű vezetőkre volt szükség. Könyve különben egykor kedvelt lehetett, mert hiszen belőle sok példány maradt reánk.

Másik munkája egy temetési beszéd. Czegei Vass György naplójában feljegyezte, hogy 1694. március 23-án „temettük el Kendefi János uramat az farkas-utczai templomban; tizenkét óra után fogtunk hozzá.”⁵⁴ Ezen alkalommal s bizonyosan a koporsóba tételkor (vagyis március 19-én) is elhangzott összesen 5 beszéd „Utolsó Tisztesség” címkezdettel 1697-ben Tótfalusi műhelyében nyomtatott ki. E beszédek egyikét Sár-Pataki N. Mihály tartotta.⁵⁵

E beszédgyűjteménnyel összefüggésben jönnek látom megemlítenem, hogy közülük a Csepregi Turkovics Mihály orációjával kapcsolatosan érte a szónok részéről Tótfalusit egy felejteni nem tudhatott mély sérelem. Természetes azonban, hogy ehhez Sárpatakinak semmi köze sem volt, hiszen ő a beszédek kinyomtatása idejétől visszafelé számítva, amúgy is már három esztendeje halott volt. Ellenben ugyancsak Tótfalusi „Mentség”-ből értesülünk arról, hogy „T. Sárpataki Uramnak (mert az Ekklésia kérésére reá igertem magamat, hogy az Ekklesiásticusoknak ingyen nyomtatok chár-tát) halálára chártát ajándékon nyomtaték, mellyért az Ekklesiától 10 forint kellett volna, A' papiros árában pedig, mellyet az után magam erszényemből fizettem meg) ma-is adósok.”⁵⁶ Ez a kárta azonban — sajnos — nem maradt reánk, pedig belőle többet tudhattunk volna meg Sárpataki életéről és értékéről.⁵⁷

*

A fentiekben bemutatott négy diák mellett végül — ha röviden is — szólnunk kell két, valamicskével fiatalabb társukról: *Kabai Bodor Gellért*-ről és *Liszkai Pap András*-ról. Az 1667-i Memoriale 9-ik pontja szerint: „Et quia itineris comites Hamburgi se nocturos sperant Dominum Kabai et

⁵² I. h. 25.

⁵³ RMK I, 1264.

⁵⁴ Czegei Vass György naplói. (Magy. Tört. Emlékek. II. oszt. XXXV. köt.) 182.

⁵⁵ RMK I, 1506.

⁵⁶ M. Tótfalusi K. Miklósnak ... Mentsége. (Koloszvár, 1902.) 41—42., 50.

⁵⁷ Sárpataki harmadik és negyedik szellemi terméke egy-egy latin nyelven írott versecske az 1673. július 21-én elhunyt Kovásznai Péter püspök és az 1681. május 19-én meghalt Porcsalmi András esperes temetésére, ezek az egyetlen példányban reánk maradt kártákon láttak napvilágot. Még ötödik — de időrendben első — munkáscájának számíthatnók a Váradi Mátyás 1666-i disputációját üdvözlő verset.

Dominum Liskai iisdem cum salute a me eadem exemplaria dono offert et omnia haec communicabunt.” E sorokból ugyan nem látjuk tisztán, hogy ez a két megnevezett ifjú egyszer korábban volt-e vajon Comeniusnál? Tekintettel azonban arra, hogy az öreg tudós mégiscsak megemlékezett róluk, ezért besorozhatóknak tartom őket hívei közé. Személyükkel azonban részletesen itt már nem foglalkozunk, a legfontosabb összefoglalásokban megtalálható néhány adatra utalunk csak.⁵⁸

⁵⁸ A Debreceni anyakönyv szerint Lippai Sámuel rektorsága idején subscribált „Gerhardus Kabai. Ductus Kecskemétinum, ivit hinc Patakinum, tandem in academias, reversus factus pastor ecclesiae Cassoviae, inde expulsus, profectus Debrecinum, ubi pro pastore conducitur”. (Thury Etele: Iskolatörténeti adattár II, 128.) Majd a sárospataki alumnusok könyve szerint 1663. május 21-én írta alá az iskolai törvényeket Gerhardus Kabai, aki azután „Promot. ad Acad. per Cassoviensis et redux fit pastor Cassoviensis, post persecutionem vero A. 1674. Debrecinensis.” (Et 1944: 341.) — Liskai András személyére vonatkozólag az itthoni tanulás adatai közül csak annyi ismeretes, hogy 1659. november 28-án iratkozott be Sárospatakon. (Et 1944: 337.)

Külsőországokban való bujdosásuk idejéből megtaláljuk őket Franekerában: 1665. augusztus 2-án Stephanus Liskai Th. et. Phil. Stud. és 1667. április 20-án Gerhardus Kabai Hungarus Theol. Stud. (TT 1886: 795.); Groningában: 1665. január 23-án Gelasius Kabai a. 25. T. és 1666. október 26-án Stephanus Liskai T.; Utrechtben: 1666-ban Kabai Gellért és 1667-ben Liskai Pap András (Segesváry. 20); végezetül Leydában 1665. augusztus 10-én Andreas Pap Liskaiensis Hung. 24. T. és 1665. október 16-án Gerhardus Kabai Hung. 25. P. et T. (Archiv. N. F. XVI, 214.)

Tehát mindkettő képzett teológus, akiknek Utrechtben tartott vitatkozásaik ismeretesek, mégpedig Kabainak 1666. június 23-án Essenius professzor elnöklete alatt három részletben és 1666. május 16-án ugyancsak Esseniusnál, Liskainak 1667. június 5-én Voetius professzor irányítása mellett (RMK III, 2366., 2367. és 2400.).

Hazatérésük utáni sorsukról Kabainál a debreceni és pataki anyakönyvek fent idézett bejegyzései számolnak be, Liskai sorsa azonban nem egészen tisztázott.